

vækstens langtidstrend i den seneste tid er skiftet varigt nedad eller ikke, og hvorvidt de metoder vi bruger til at måle vækst, overhovedet er retvisende og passer til vor tids forandringsprocesser, bliver dette kapitel om et af den økonomiske histories mest centrale temaer ført fint ajour.

Også kapitlet om økonomi og miljø imponerer. Efter indledende bemærkninger om hvad der adskiller generel miljøhistorie fra økonomisk miljøhistorie, vælger forfatterne klogt at fokusere på energiforbruget, som altid har formet historien på afgørende måder og i dag står endnu mere centralt end tidligere på grund af problemet med drivhuseffekten, især CO₂-udslippet. I fremstillingen er der en fin balance mellem på den ene side de akutte behov for at handle, på den anden side et syn på miljø og klima som noget der både på markedet og politisk, prissættes og prioriteres i forhold til andre ting. Man kan ikke i praksis redde kloden alene ved moralsk holdning og fast vilje. I et optimistisk økonomisk perspektiv er forventningen at ny teknologi vil ændre de relative priser, altså billigere miljøinvesteringer, således at det bliver lettere at gøre mere for at løse klimaproblemerne uden at opgive alle andre ting man sætter pris på – både bogstavelig talt og i betydningen: at værdsætte noget. Eftersom både den fremtidige værdi af et investeringsbeløb (målt ved rentesatsen) og teknologiens udviklingshastighed er vanskelige at estimere, indebærer denne forfåbning ikke just en løsning på prioriteringsproblemet i dag, men teori og erfaring illustrerer ikke desto

mindre vigtigheden af at træffe valgene ud fra realistiske, sagligt begrundede forventninger både om klimaproblemet omfang og tendens og om de nuværende og fremtidige muligheder, økonomisk så vel som teknisk, for at håndtere det.

På grund af en anmeldelses begrænsede plads skal kun endnu ét kapitel fremhæves, nemlig det om finansmarkeder og penge. Det udmærker sig ved en kort og klar bestemmelse af hvad penge overhovedet er. Den traditionelle definition går ud på at penge har tre funktioner: prismålestok, omsætningsmiddel og værdiopbevaringsmiddel. Forfatterne tilføjer at penge er uløseligt knyttet til kredit: Når en betaling med metalbaserede eller rent symbolske penge (mønter og sedler) udsættes, gives der kredit. En monetær transaktion finder sted forud for den endelige afbalancering mellem parterne. Identiteten gælder også den anden vej: At give kredit er at skabe penge. Penge repræsenterer en forbrugsmulighed, hvilket netop er indbegrebet af kredit. Disse bestemmelser er væsentlige for at forstå det finansielle systems historiske udvikling og tager desuden brodden af de senere års kritik af de finansielle institutioner for at bygge på spekulative fiktioner frem for solide og ordentlige, 'rigtige' penge. Den opfattelse af fremtidige betalinger er lige så virkelig som nutidige, har gjort sig gældende lige siden købmænds væsenets opståen.

Mens kapitlet således står for en afdæmonisering af den finansielle branche, lægges der på den anden side ikke skjul på at det finansielle system er arnestedet for

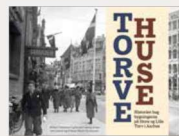
store økonomiske kriser. Eksemplerne opregnes, og der gøres rede for hvordan institutionelle regimenter har svinget mellem liberalistiske og stramt regulerede former. Man kunne nok i det lys have ønsket sig en udlægning af hvorfor netop det finansielle system er en vedvarende kilde til destabilisering af det samlede økonomiske system, eller med andre ord, hvorfor det er så vanskeligt at ramme et reguleringsniveau der opfylder Guldlok-kriteriet: Ikke for stramt og ikke for løst, men lige tilpas. Teori herom er jo udviklet. Man må på den anden side erkende at forfatterne har opereret inden for en meget snæver pladsramme og derfor været tvunget til her og der at vælge relevant stof fra.

Generelt skal man lede længe for at finde fejl og kritisable punkter. Den faglige kvalitet er helt enkelt høj fra forfatternes side, og man fornemmer også en kompetent og omhyggelig redigering bag færdiggørelsen af det samlede værk. Men selvfølgelig er der lidt. I kapitlet om arbejdsmarkedet konstateres at man for godt 100 år siden kunne finde eksempler på at kvinder der arbejdede på akkord som cigarmagere, ikke var underlagt diskrimination i forhold til mandlige kolleger. Dette forholdsvise spinkle materiale fører til en spekulation om at hvis løn blev gjort præstationsafhængig inden for enhver given jobkategori, vil nogle opsigtsvækkende påstande om at lønhøjde før 1900 'i stor udstrækning' var uafhængig af køn, og at man ikke kan tage for givet at løndiskriminationen var

større for 125 år siden end den er i dag. Denne tolkning synes styret af en ideologisk insisteren på at påståede forbedringer af kvinders stilling i samfundet dølger sandheden om den strukturelle diskrimination. Symptomatisk for dette figurerer Lars Svendsens arbejde om udfoldelsen af det meste af det gamle løn via skift i både udbud og efterspørgsel på arbejdsmarkedet ikke i litteraturlisten.

Et andet kritikpunkt er fraværet af den økonomiske politiks historie. Der er et udmærket kapitel om staten og statens roller, som imidlertid er meget langsigtet og strukturelt orienteret og ikke dækker den keynesiansk orienterede (og senere Keynes-kritiske) udformning og eksekvering af finans-, penge-, valuta- og arbejdsmarkedspolitik. Heller ikke de økonomiske udfordringer som de voksende velfærdsydelser frembyder, indgår. Det er lidt ærgerlige lakuner i en bog hvis formål er at give en bred introduktion til økonomisk historie. Pragmatisk set er det imidlertid klart at et enkelt bind ikke kan dække det hele. Det er godt nok at dække det meste. Både i anslog, disponering og indhold er der tale om et fint værk som redaktører og forfattere alle har ære af, og som i de kommende år vil være til stor nytte for læsere i hele Skandinavien.

Jan Pedersen

Kenn Tarbensen og Nicolai Falberg Jensen med indledning af Søren Bitsch Christensen, Torvehuse. Aarhus Byhistoriske Fond, Aarhus Stadsarkiv og Tubine 2021, 269 sider, ill., ISBN 97-887-406-5865-1, vejl. pris 249,95 dkk.

Torvehuse er et fortrinligt udtryk for huse, der omkranser en bys torve. I dette tilfælde er det Store Torv og Lille Torv i Aarhus. Med Domkirken, som den religiøse forankring ved Store Torv og Jydsk Handels- og Landbrugsbank fra 1902 for enden af Lille Torv, har de to torve gennem århundreder dannet ramme og rum for det verdslige og kommercielle liv i byen. Siden vikingetidens Aros har Aarhus udviklet sig som handelsby og som hovedstad i provinsen. Det bærer livet i torvehuse præg af - det liv giver bogen indblik i.

Bogen er del af en serie om 'Foranderlige Aarhus'. Forfatterne er begge historikere og arkivarer ved Rigsarkivet. De kender historien, og de ved, hvor de skal finde den. Gennem kildestudier af arkivaler, kort, tegninger og fotos fremlægger de bygningsmæssige tilføjelser og forandringer gennem tiden og præsenterer de mennesker, der har boet i torvehusene. Uden disse ville

der ikke være en historie. Det er netop denne vinkel, historien bag husene, der gør bogen til god historiefornidling.

Bogen er samtidig et bidrag til den aktuelle debat om torvenes indretning og brug i fremtiden. I disse år sker omfattende forandringer i Aarhus, hvor den rustet sig til fremtidens udfordringer for at fastholde markedsandele. Derfor er midtbyen under pres med udsigt til sanering af historiske bygninger for at bygge højhuse. Aarhus havn er udbygget med etagebygninger, og der skal etableres ny havn. Etableringen af letbanen skal bl.a. sikre den kollektive trafik og være med til at gøre Aarhus til storby i provinsen og del af Europa med Hamborg som nærmeste nabo.

Bogen indledes med at beskrive magtforholdene i byen mellem kirken og borgerne. Den nuværende domkirke kan dateres tilbage til 1200-tallet, men der har ligget kirke her siden 900-tallet. Det første rådhus er antageligt fra 1300-tallet. At rådhuset omkring 1550 kom til at ligge kun 12 meter foran Domkirken og dermed spærrede udsigten til Store Torv vidner om en stigende selvbewidsthed blandt borgerne. Kirken ejede torvene, og borgerne skulle betale afgift. Det måtte jo ende i en konflikt, som i 1484 blev løst med Kongens mellemkomst, og således at kirken modtog indtægter fra andre ejendomme end rådhuset. Rådhuset blev liggende her til 1858. Købmændene havde siden 1400-tallet fortrængt håndværkerne fra torvene, og bønderne skulle fra 1505 bringe deres varer til torvs. I et opland på 30 km omkring Aarhus var torvene eneste mulig-

hed for at sælge varer. Torvedagene fortsatte til begyndelsen af 1900-tallet og i 1871-1895 var der også marked på Skolebakken og Havnepladsen. Store Torv og Lille Torv har gennem tiden også været ramme om optog og fungeret som paradeplads. Her har byens livet udfoldet sig, som det fortsat gør.

Der er gennem tiden sket forandringer mellem torvene og langs torvene. I bogen beskrives byudviklingen som Sct. Clemens Bro og Borgporten, der adskilte oprindeligt Store Torv og Lille Torv, og var en port gennem byvolden. Her har også været underjordisk fængsel. Med tiden blev klaget over, at passagen var for smal, og porten blev revet ned i 1685. Gennem bogen beskrives også andre forandringer i byplanlægning. Det er dog særligt gennem bogens faste skabelon, der indledes med et skematisk kort med placering og husnummer for de beskrevne ejendomme og henvisning til sidetal for beskrivelse i bogen, at man som læser får overblik over matrikler, bygninger og byplanen i dag. De enkelte afsnit er udstyret med et helsidfoto eller billede enten historisk eller nutidigt og en side med kortudsnit med placering og billedtekst. Overskriften er adresse og navn på bygning samt opførelses år. Demåst følger nuværende brug og oplysning om bygningens arkitekt, hvis denne er kendt. I teksten og med foto, tegninger og billeder introduceres bygningen og der gives en historisk gennemgang af bygningen og af bygningens brug. Her får man som læser både indblik i bygningens arkitektoniske periode og de

ombygninger og forandringer, der er sket. Nogle bygninger har erstattet tidligere bygninger og netop denne fremlæggelse giver et indblik i den historiske udvikling ikke alene af bygningen, men også af Aarhus som handelsby. I afsnittene om bygningernes ejere, beboere og lejere får man som læser ligeledes indblik i kulturhistorien og får en fornemmelse af, at Aarhus har udviklet sig gennem tilføjning som eksempelvis Løveapotekets apoteker i 1700-tallet, der kom fra Rostock og tilsyneladende aldrig lærte dansk. Dog må man formode, at tysk og fransk også blev talt i Aarhus, ligesom man gjorde på den tid i København. Løveapoteket er interessant. Det er Aarhus' ældste virksomhed fra 1746, og den havde en stor matrikel, hvor der blev dyrket urter til medicin. Siden er arealerne solgt fra og indgået i byudviklingen omkring Store Torv.

Afsnittene om bygningernes beboere giver indblik i høj og lav. Hvordan en enke kunne fortsætte en forretning, eller at der i samme bygning kunne være kurvemager i kælderen og anden forretning i stueetagen samt beboelse på øvrige etager. Med tiden har bygningerne ændret funktion. Særligt ophør af beboelse er karakteristisk, eller at der er blevet bygget funktions-specifikke bygninger som butikker. Store butikker som Magasin opført i 1964 markerer et brud i skala, men ligger i dag efter nogle udvidelser omtrent uforandret. Bogen fortsætter helt op til dens udgivelse. Derfor er den også et øjebliksbillede fra 2021, der viser hvordan forretningslivet og restaurationslivet er blevet meget ensar-

tet. I danske byer findes kædeforretninger som H&M eller Tøjeksperten. Der er Seveleven og burgerbare og det er der også i Aarhus. Mange butikker lukker, men handelslivet i Aarhus blomstrer. Dog kan en fredet bygning som Jysk Handels- og Landbrugsbanks bygning i 2021 stå tom, da der her nok skal tages særlige hensyn, men den har huset en H&M.

Også de arkitektoniske kvaliteter i nogle af bygningerne beskrives som, at arkitekten C.F. Møller har stået for et modernistisk byggeri til en bank, eller at mange facader gennem tiden er blevet ændret for at skabe store vinduespartier til butikker i eksempelvis bygninger fra 1700-tallet. Det er derfor passende, at hvert afsnit afsluttes med et samtidigt helsidfoto og et citat fra teksten, der indrammer bygningens væsen, hvad enten dette drejer sig om bygningshistorie, funktion eller arkitektur.

Bogen er på 269 sider og udstyret med forord og med kapitler et for hver af de 23 bygninger eller matrikler, hvis historie præsenteres. Derudover er bogen udstyret med noter og afsnit om arkivmateriale og litteratur.

Lene Skodborg

Per Ole Schovsbo, *Kong Fabrik 1774-1924*. Om industrieventyret i Sydsjælland. *Kong Museums Støtteforening og Museum Sydøstdanmark*, 2020, 232 sider, ill., ISBN 978-87-90299-05-7, vejl. pris 200 dkk.

Historien om Kong Fabrik strækker sig over en lang periode på 150 år, men historien er endnu længere. Trods beliggenheden på Sydsjælland rummer dens historie både international, national og lokal historie samt historier om kolonialisme, landboreformer og krig, der i slutningen af 1700-tallet var med til at gøre etablering af hørævning til en industriel produktion uden for København og købstæderne.

Bogen er inddelt i overskuelige kapitler der indledes med historien, som førte frem til etablering af Kong Fabrik. Der er som kilder anvendt arkivaliestudier, gamle kort, fotografier og malerier og til fremlæggelse af de historiske forhold relevant historie. Dertil kommer beskrivelser og illustrationer af de producerede tekstiler væveteknikker og teknologier samt kort over placering af bygninger i fabriksam-

fundene. Hvert kapitel gennemgår afsnit om arbejdsforhold, personaleforhold helt ned i personhistorier, bygninger med deres brug og indretning samt udvikling af fabriken. Der tilkendes, at dette ikke er en bog om tekstiler. Her henvises til Charlotte Paludan, der både har forsket i tekstiler og i væveres personhistorier.

Netop den industrielle produktion gør Kong Fabrik interessant. Niels Ryberg, der var grundlægger og direktør havde en vision om, at den fattige landbefolkning skulle reddes ud af fattigdom gennem arbejde i industrien. Dette skulle ske fra barnsben, og derfor er historien om Kong Fabrik i høj grad også en historie om sociale forhold og om, hvordan ny teknologi kunne forny måden, man producerede linned af hør på.

Bogen gennemgår først perioden, der leder op til etablering af Kong Fabrik. Niels Ryberg er omdrejningspunktet. Han blev født Bertelsen i 1725 som søn af en fæstebonde i Rydbjerg sogn i Salling. For at undgå samme skæbne blev han som 11-årig sendt til sin morbror i Aalborg, der drev en stor købmandsvirksomhed. I 1750 flyttede han til København for at drive international handel. Det gik ham godt, og han kom til at indtage betydningsfulde positioner. Ikke mindst i 1759 som uønnet direktør for 'De fattige børns opfostring' som udviklede sig til, at han kom til at sidde i som medlem af direktionen for 'Den almindelige pleieanstalt', der blev oprettet af Struensee i 1771. Ryberg fik ledelsen om fabriksvæsenet og arbejds husene i København og indkaldte eksperter fra Skot-

land, England og Irland, der var længere fremme med industriel produktion af hør. Denne kombination af statsstøtte, anvendelse af fattige arbejdere og børn samt brug af udenlandske eksperter kom til at præge hele den fremtidige udvikling af Kong Fabrik.

For Ryberg handlede det om at sikre egenproduktion af hør og linned frem for import fra bla. Tyskland. I den florisante periode betød oversøisk handel meget, men denne var også dyr og både stat og handelsfolk søgte at skabe hjemlig produktion. Placeringen af en hørproduktion i København bliver i bogen betegnet som en fejlplacering. Det var for omkostnings-tungt at transportere råvarer fra marker til København. I 1774 købte Ryberg derfor Øbjerggaard. Det meste af jorden blev over nogle år solgt fra til de nye selvejerbønder.

Øbjerggård blev i 1780 en hørgård med fabrik med statslige privilegier, hvor Staten støttede industrier på landet. Voelker var ansat som inspektør og med Rybergs kontakter til regering og egne økonomiske midler fik Kong Fabrik fra begyndelsen en stabil fremgang, der også betød meget for den lokale befolkning. Der etableredes eksempelvis væveseminarium og spinde-skole i 1780 for, at pigerne kunne lære de nye spindeteknikker så de kunne ernære sig selv og bidrage til deres familiers indtægt. Unge drenge fik mulighed for en anden levevej end at være bonde ved at blive oplært som vævere og derved også blive fritaget for at aftjene værnepligt. I 1787 blev fabriken kongelig hofleveran-